

Рибалка Валентин Васильович, доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу педагогічної психології і психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, головний науковий співробітник відділу моніторингу обдарованості дітей та молоді Інституту обдарованої дитини НАПН України.

ТАРАС ГРИГОРОВИЧ ШЕВЧЕНКО – ДУХОВНИЙ ПРОВІДНИК УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (до 200-річчя від дня народження)

У психологічній характеристиці геніального співця українського народу Тараса Григоровича Шевченка є багато спільного з рисами видатних діячів світової культури, хоча життєві обставини його розвитку були значно драматичнішими.

Тарас Шевченко (9 березня 1814 р. – 10 березня 1861 р.) народився в селі Моринці на Київщині (зараз - Черкаська область) в сім'ї кріпаків поміщика Енгельгардта. Перші роки дитинства минули непомітно. До смерті матері у 1823 році Тарасик не знав лиха. Однак після її втрати, коли у сім'ї з'явилася мачуха зі своїми дітьми, в його долю увійшли знегоди, свари, знущання, які переслідували його все життя. Після смерті батька Тарас знайшов притулок у дячка в школі, де за два роки вивчив граматику, часослов і псалтир.

Хлопчик помітно вирізнявся своєю обдарованістю з-поміж однолітків, був дуже вразливим за натурою. З дитячих років Тарас виявляв надзвичайну допитливість і розум. Він уважно прислуховувався, коли, бувало, дід чи батько починали розповідати на якесь свято про минувщину України. Батько Тараса був досить грамотний і на свій час начитаний, він любив переказувати життя святих і подвижників благочестя. Дід же, як живий свідок Коліївщини, розповідав про героїв цього кривавого періоду української історії. Розповіді батька й діда помітно вплинули на розвиток творчого обдарування майбутнього художника і поета, про що, до речі, сам Тарас Григорович писав у "Гайдамаках".

Дуже любив маленький Тарасик слухати народні пісні і для цього навіть ховався у садок, щоб його не помітили співаки. Він часто розпитував однолітків і дорослих про роботу у попів і панів. Велике враження справили на духовний розвиток маленького Тараса подорожі до Мотронинського та інших монастирів, куди він ходив із сестрами на прощу. Тарас, тоді вже грамотний, читав могильні надписи на цвинтарі, де було поховано багато коліїв і козаків, задовольняючи тим цікавість як свою, так і інших богомольців.

Уже змалку в Тараса Шевченка було розвинуто гостре почуття справедливості й власної гідності. Про це свідчить випадок зі шкільним дячком, якого він, коли той перебував у стані глибокого сп'яніння, покарав "березовою кашею" за знущання над учнями.

Риси творчої особистості проявилися в Тараса вже у дитячі роки. Він любив малювати вуглиною або крейдою всюди, де тільки можна було – на стінах, дверях, воротах. Перебуваючи кріпаком у пана Енгельгардта, Тарас Шевченко був змушений потай брати картини із зображенням різних історичних героїв та копіювати їх на дозвіллі. Часто він перемальовував картини майстрів суздальської школи, які висіли у панському маєтку, вночі, при світлі свічки, за що йому дуже перепадало від самого пана [1].

Художні здібності Шевченка були врешті-решт визнані Енгельгардтом, який характеризував його як "здатного на кімнатного живописця" і навіть довіряв йому малювати своїх коханок. Пану було вигідно мати власного кріпосного маляра, тому вісімнадцятирічного Тараса було віддано на чотири роки для навчання "різних малярних справ" майстрові Василю Ширяєву. Це було вже в Петербурзі, куди пан Енгельгардт переїхав 1831 року.

Навчаючись і працюючи у ширяївській артїлі, Тарас Шевченко вдень розписував інтер'єри приміщень та петербурзьких театрів, а в світлі білої ночі змальовував скульптури в Літньому саду. Саме тут Тарас Шевченко почав писати вірші. З часом він став найкращим рисувальником серед учнів Ширяєва, реалізуючи своє незгасне бажання вивчитися на професійного художника.

Докорінним змінам у житті Шевченка сприяла зустріч у Літньому саду з земляком, учнем Академії мистецтв Іваном Сошенком. Відчувши величезний потяг до мистецтва і художній талант Тараса, Сошенко у 1837 році познайомив його з Є.Гребінкою, В.Григоровичем, О.Венеціановим, іншими відомими діячами російської та української культури. Всі вони виявили щире бажання допомогти обдарованому юнаку. Один із його нових друзів, учень академії мистецтв Аполлон Мокрицький, звернувся до свого вчителя, видатного художника того часу Карла Брюллова з проханням сприяти звільненню Шевченка від кріпацтва. Карл Брюллов узяв найактивнішу участь у цій справі. Він намалював портрет поета В.А.Жуковського, вихователя царевих дітей. Цей портрет було розіграно в лотерею і за отримані гроші, 2500 карбованців, Тарас Шевченко 22 квітня 1838 року був викуплений з кріпацтва у пана Енгельгардта.

З цього часу почався новий період духовного життя геніального сина українського народу. Шевченко відвідує рисувальні класи Академії мистецтв, стає улюбленим учнем К.Брюллова. Його талант у перший рік навчання був відзначений срібною медаллю за малюнок з натури. Художню й поетичну творчість митця гаряче підтримують друзі й талановиті наставники, що сприяє розквіту його таланту. Поезія, малюнок, живопис цілком захоплюють його. У 1845 році Шевченко отримує звання вільного (некласного) художника.

Після закінчення Петербурзької Академії мистецтв Тарас Григорович повертається до Києва, де прийняв пропозицію стати художником Археологічної комісії при університеті. Однак його робота в комісії продовжувалася недовго. У 1847 році він був арештований за доносом разом із Костомаровим, Кулішем та іншими членами Кирило-Мефодіївського товариства і висланий в Орську фортецю, а потім – у Новопетрівське укріплення із заборонаю писати й малювати. Але Тарас Шевченко не залишав

своєї улюбленої справи. Він карався, мучився, але некаявся. Лише 1859 року Шевченко був звільнений і знову побачив свою батьківщину, родичів, друзів, повернувся до Академії мистецтв.

Психологічні якості Кобзаря як геніальної творчої особистості виявляються в його мистецькій спадщині – картинах, автопортретах, літературних творах, поезіях, автобіографії, листах. Велике бажання вчитися, висока працелюбність, широкий діапазон інтересів, волелюбність, духовність, витривалість, тонке знання людської психології, високі образотворчі та поетичні здібності лежать в основі феноменальної природи його обдарувань і таланту як митця і людини. Великий художник, мислитель, поет, письменник, музикант, археолог, етнограф, Тарас Шевченко розвивався як духовна особистість і творив у значно гірших умовах, ніж інші видатні творці. З усього свого життя лише дев'ять років великий художник і поет був на волі, а після звільнення із заслання і до самої смерті у 1861 році перебував під наглядом поліції.

У сорокових роках XIX ст. Тарас Шевченко сформувався і творив як духовний лідер українського народу, відданий життєдайним цінностям Добра, Краси та Істини. Потяг до волі, біль за долю рідного краю, спроби пробудити народ до боротьби проти знущань царату – все це знайшло відображення в його творчості. Художніми засобами Тарас Шевченко вирішував дуже важливу проблему – формування менталітету українського народу, його інтелектуального та творчого потенціалу. Це яскраво виступає в його віршах, поемах, прозі, але особливо виражено в його образотворчому мистецтві. Так, не можна не звернути увагу на те, що у багатьох зроблених ним портретах систематично зображуються представники демократичних верств, творчої, інтелектуальної еліти України та Росії того часу. Це портрети Є.Гребінки, А.Лагоди, О.Коцебу, Й.Рудзинського. І.Лизогуба, М.Щепкіна, Ф.Толстого, Ф.Бруні, П.Клодта та ін. У створених ним художніх образах домінують почуття справедливості, прояви розуму, творчого начала, мудрості, протест проти свавілля влади. Все це можна побачити і в автопортретах Тараса Шевченка. Він знайшов, як здається, важливий виразний засіб звернення до рідного народу з головною думкою свого життя.

В жодному автопортреті (а їх близько двадцяти) ми не знайдемо ознак емоційного задоволення, радощів, навіть посмішки. Навпаки, обличчя Кобзаря, найчастіше роздумливе, сумне, виражає тривогу, страждання, співпереживання злиденної долі рідного народу. В усіх автопортретах обмаль деталей, а ті, що є, відбивають саме духовне життя, рух думки генія. Починаючи з перших автопортретів, зокрема з написаного 1840 року, ще в молодому віці, Шевченко використовує особливий художній прийом - виділення власного чола на фоні всього обличчя. Цей прийом психологічно не є випадковим – він зустрічається майже в усіх зображеннях художника. Наприклад, на відомому автопортреті зі свічкою 1860 року Тарас Шевченко показаний в процесі творчої праці – в правій руці він тримає олівець, а в лівій – свічку, яку підняв догори і начебто навмисно освітлює свого лоба. В останньому автопортреті 1861 року цей прийом набуває своєї найбільшої, пророчої виразності. Ми бачимо на майже

чорному фоні лише ледь освітлене обличчя Кобзаря, а на ньому – одну яскраво освітлену частину: це чоло Тараса [2]. Таким чином художник начебто підсумовує власні роздуми і звертається до українців із закликом: "Рідний народ! Думай! Розмірковуй! Твоя сила у творчій праці!" Цей художній заповіт Кобзаря і зараз зберігає своє значення.

В картинах Тараса Шевченка повною мірою відображені духовні, тобто етичні, естетичні та пізнавальні цінності рідного народу. Адже вони просякнуті образами добра і справедливості, краси української природи і української жінки, правди народного життя. Правильно стверджують шевченкознавці, що геніальний митець часто вдавався до образотворчої метафори, притчі, до іносказання [2, с.7]. Реальне, трагічне зіставляється ним з фантастичним, оптимістичним, наприклад, в образній системі його графічної серії «Мальовнича Україна», в офорті «Казка» («Солдат і смерть»). В його картинах відображаються іноді парадоксальним чином життєві та історичні події, прикладом чого є «Марія» за поемою О.Пушкіна «Полтава», коли мати просить доньку, коханку Мазепи, врятувати рідного батька, полковника Кочубея, від страти, але даремно – любов, в тому числі і до України, є сильнішою любові до батька.

Впадає в очі, що численні портрети жінок відрізняються у Тараса Шевченка тим, що в них поєднуються жіноча краса з материнською мудрістю та тривогою за життя своїх дітей. Це добре показане художником на портретах таких жінок, як Маєвська, Г.Закревська, М.Катеринич, Є.Кейкуатова, Горленко, А.Ускова, казашка Катя, М.Максимович, М.Кржисевич, Л.Полусмакова та ін.

Образотворчі шедеври Тараса Григоровича Шевченка виступають мистецьким гімном справедливості, красі та розуму українського народу. Про це свідчать його картини «Арешт Пугачова», «Сліпа з дочкою», «Селянська родина», «Катерина», «Король Лір», «На пасіці», «Видубицький монастир», «Судня Рада», «Старости», «Кара шпіцрутенами», «У в'язниці», «Свята родина», «Дуб» тощо [2].

Не можна не відмітити духовної мудрості поетичних образів Тараса Шевченка. Душа багатьох поколінь українців сповнена святих шевченкових слів про рідний народ, в яких відображені моральність, краса і розум його талановитих представників – простих селян, міщан, інтелігенції, ватажків повстань, козаків тощо – у протиставленні несправедливості, спотвореності, кривді панів і поміщиків. Немає жодного іншого українського поета, котрий зміг би так пристрасно, глибоко і психологічно точно зобразити словом жагу морального, прекрасного й розумного, що випромінюється з глибин унікальної української особистості, нескореної душі українського народу, історії боротьби за волю, самих надр української землі та постає у незламній вірі в світле майбуття України.

Ми можемо додати, що у тканину всеосяжного буття української нації поет вплітає такі поетичні образи, котрі характеризують його як неперевершеного пророка, духовного лідера скривдженого народу, мислителя світового рівня. Можна вказати в цьому плані на такі риси особистості Тараса Шевченка, які роблять його близьким до мудрої діалектики Царя Соломона,

передбачливості Нострадамуса, філософської глибини осягнення світу Канта і Гегеля та ін. Так, зокрема він добре володіє культурою діалектичного, антиномічного мислення, тобто здатністю до поєднання протилежностей у поетичних образах. Зараз про це сказали б, як про здатність до конвергентного мислення, чого не вистачає багатьом сучасним політикам і можновладцям. Наведемо лише один всесвітньо відомий вірш, виділивши в ньому (жирним шрифтом) відповідні антиномії [3, с. 5]:

Рече та стогне **Дніпр** широкий,
Сердитий **вітер** завива,
Додолу **верби гне** високі,
Горами **хвилі підійма**.
І блідий місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав,
Неначе човен **в синім морі**,
То виринав, то потопав...

Завдяки використанню антиномій поет всього вісіма строчками охоплює майже всю природу і примушує її стогнати від горя разом з подніпровим народом. Звичайно, що такий образ співчуваючого народній долі світу запам'ятовується одразу ж й навіки, нагадуючи, що сама рідна земля постає захисником знедоленого українства... Особливо виразно виступає на цьому фоні образ нескореної життєвої долі людини – «неначе човен в синім морі, то виринав, то потопав» - який має нездолану філософську, психологічну та педагогічну силу для сучасників Шевченка і наступних поколінь. Й величезну інтелектуальну силу! Невипадково в цьому плані Тарас Шевченко презентував у Кобзарі рефреном два вірші з однаковою назвою (за їх першою строчкою) – «Думи мої, думи мої...». Наведемо їх [3, с. 18]:

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!
Нащо стали на папері
Сумними рядами?
Чом вас вітер не розвіяв
В степу, як пилину?
Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину?..

В цих віршах звучить заклик завжди реагувати розумом, думками (а не лише емоціями й почуттями) на будь-яке лихо, не боячись ніяких вітрів і буревіїв долі! Пророк у своїх образотворчих витворах і поезіях призиває до інтелектуального долання народного лиха, до розумної поведінки у будь-яких обставинах.

У наступному вірші під тією ж назвою Кобзар звертається, на нашу думку, до інтелігенції та керманичів тогочасної і майбутньої України [3, с. 248]:

Думи мої, думи мої,
Ви мої єдині,
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині.

Прилітайте, сизокрилі
Мої голуб'ята,
Із-за Дніпра широкого
У степ погуляти
З киргизами убогими.
Вони вже убогі,
Уже голі... Та на волі
Ще моляться богу.
Прилітайте ж, мої любі,
Тихими речами
Привітаю вас, як діток,
І заплачу з вами.

Ми бачимо в цих віршах своєрідну рефлексію тих властивостей, які має сам Тарас Шевченко, котрий вже відчуває свою місію духовного лідера українського народу. Можна за текстом перерахувати ці доленосні властивості: це розум («думи мої»), свобода і духовність («та наволі ще моляться богу») і співстраждання («привітаю вас, як діток, і заплачу з вами»). Отже, розум, воля і духовність, почуття співпереживання щодо долі рідного народу є, на переконання Кобзаря, необхідними рисами інтелектуальних лідерів українського народу.

Як наслідок цих характеристик діалектичного мислення й уяви художника і поета (та й інших наукових аргументів), слід переглянути принципи розвитку інтелекту учнівської молоді та педагогічних працівників. Ці принципи мають передбачати формування здатності працювати з протилежностями, а не з окремими крайніми полюсами дійсності. Кожного разу слід шукати протилежності та врівноважувати їх! Так, приміром, егоїзм дитини має бути зіставлений педагогом з її альтруїзмом і кожному з них повинно бути знайдене своє доцільне місце і час у життєдіяльності школяра. Егоїзм конче потрібний в певних ситуаціях піклування про себе, тоді як в інших ситуаціях необхідним є альтруїзм. Ще краще – навчати молодь альтруїстичному егоїзму та егоїстичному альтруїзму з різними доцільними співвідношеннями між ними в конкретних ситуаціях життя, як це передбачав Ганс Сельє. Це означає й те, що не меншої уваги, ніж Я-концепція юної особистості, вимагає Ми-концепція! При цьому має бути забезпечена рівність між партнерами спілкування, співдіяльності і соціальної поведінки в їх гідності!

Ще одне стосується представленості у структурі особистості людських інстинктів та безумовних рефлексів на полюсі життєдіяльності організму та водночас - психосоціальних характеристик, скажімо, ролей, позицій, статусів, духовних ідеалів тощо – на іншому соціальному полюсі особистості. Тобто, має бути забезпечена антиномічна соціально-індивідуальна єдність особистості дитини, її тілесних, душевних та духовних властивостей. Повинна бути врахована й та обставина, що підйом особистості до культурних і соціальних висот значно важчий, трудоміський та емоційно напруженіший, як про це говорить І.Д.Бех, ніж падіння до природних та тваринних низин, тому ці протилежні процеси мають бути певним чином психопедагогічно забезпечені і

врівноважені педагогічними працівниками. Одже, кожного разу, особистість повинна шукати протилежності і робити у своєму духовному зростанні вибір між антиноміями Добра і зла, Краси та спотвореності, Істини та неправди – в різних їх співвідношеннях та комбінаціях. Саме це вмів майстерно здійснювати у житті та творчості великий Кобзар – як і інші великі діячі людської культури.

Таким чином, у художніх та поетичних творах Тараса Шевченка добре визначені і яскраво зображені духовні та інтелектуальні орієнтири життя українського народу та його провідників, які слід наслідувати і проявляти, щоб досягти благополуччя і щастя українства та всього людства.

Література.

1. Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В.С.Бородіна і М.М.Павлюка; передм. В.Є.Шубравського.- К.: Дніпро, 1982.- 547 с.
2. Тарас Шевченко. Живопис, графіка. Альбом.- К.: Мистецтво, 1984.
3. Тарас Шевченко. Кобзар.- К.: Наукова думка.- 2002.- 268 с.
4. Рибалка В.В. Психологія розвитку творчо обдарованої особистості.: наук.-метод. посіб. / В.В.Рибалка; НАПН України, Ін-т педагогічної освіти і освіти дорослих; Інститут обдарованої дитини.- К.: НАПН України: Ін-т обдарованої дитини, 2010.- 442 с.